
POLÍTICA D'ESTRUCTURES AGRÀRIES *VERSUS* POLÍTICA DE DESENVOLUPAMENT RURAL

Lourdes Viladomiu*

RESUM

L'objectiu d'aquest article és estudiar la modificació que en el temps ha sofert l'anomenada política d'estructures agràries arran de l'experiència de la Comunitat Europea. Això ens conduirà a apreciar com s'han anat desdibuixant les fronteres que tradicionalment separaven els àmbits de la intervenció pública en el món agrari i com l'actuació estructural s'integra dins una visió més àmplia, el desenvolupament rural.

PARAULES CLAU: la política d'estructures comunitària, el desenvolupament rural.

RESUMEN

El objetivo de este artículo es estudiar las modificaciones que ha sufrido la política de estructuras agrarias de la Comunidad Europea. Esto nos llevará a apreciar como se han ido difuminando las fronteras que tradicionalmente separaban los ámbitos de la intervención pública en el mundo agrario y como la actuación estructural se integra dentro de una visión más amplia, el desarrollo rural.

PALABRAS CLAVES: la política de estructuras agrarias, el desarrollo rural

ABSTRACT

The main objective of this article is to analyse the modifications suffered by the agrarian structural policy in the European Union. We could see the progressive difumination limits that traditionally separated the public in-

* Departament d'Economia Aplicada, Edifici B, Facultat de Ciències Econòmiques (Universitat Autònoma de Barcelona).

tervention in the agrarian world and how the structural actions are integrated into a global vision, the rural development.

KEYWORD: agrarian structural policy, rural development.

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest article és estudiar la modificació que en el temps ha sofert l'anomenada política d'estructures agràries arran de l'experiència de la Comunitat Europea. Això ens conduirà a apreciar com s'han anat desdibuixant les fronteres que tradicionalment separaven els àmbits de la intervenció pública en el món agrari i com l'actuació estructural va desapareixent absorbida dintre d'una visió àmplia del desenvolupament rural.

Partirem d'una definició provisional de política d'estructures, entesa com aquella que s'orienta a adaptar les estructures productives de les explotacions agràries. Inclou, per tant, tots els aspectes que no recull la política de preus i mercats però que incideixen en l'estructura interna de les explotacions. Veurem, emperò com la pràctica ha anat modificant i ampliant els seus àmbits d'actuació i com resulta cada vegada més necessària la reubicació d'aquesta política.

2. LA POLÍTICA D'ESTRUCTURES COMUNITÀRIA. ORÍGENS I PLANTEJAMENT FINS A LA REFORMA DE LA PAC DE 1992

Des de l'entrada en vigor de la política agrària comunitària (PAC) fins a l'any 1972, la política d'estructures va mantenir el seu funcionament nacional i la Comissió Europea es va limitar a coordinar i a finançar projectes puntuals. El Pla Mansholt de 1969, encara que només s'aplicà parcialment, va inspirar la política d'estructures comunitària que entraria en funcionament la dècada dels setanta.

El Fons Europeu d'Orientació i Garantia Agrícoles (FEOGA), en la seva secció d'Orientació, passà a ser el fons encarregat de finançar les intervencions estructurals, que des del seu origen es van plantejar en règim de cofinançament amb els Estats membre. A diferència de les intervencions de preus i mercats, la Comissió es feia només responsable d'un percentatge del finançament, en els seus orígens suposava solament el 25 %. La política d'estructures agràries comunitària va sorgir amb una important autonomia per als països membre i això comportà diferències importants en el tractament dels agricultors segons la disponibilitat de recursos i prioritats dels governs nacionals.

El plantejament inicial de la política d'estructures comunitàries es pot considerar clàssic i va afectar tres àmbits: la millora de l'eficàcia o modernització de les explotacions, la facilitació de la prejubilació de manera que s'accelerés l'abandonament dels menys adients i el traspàs de les seves terres als que es quedaven, i l'establiment de programes de formació i qualificació agràries. Aquesta actuació s'adequava plenament als objectius que en aquell moment pretenia cobrir la política agrària comunitària (PAC), orientada a incrementar la producció, millorar els rendiments i incrementar les rendes dels agricultors (Etxezarreta, Rosell i Viladomiu, 1989).

A la meitat dels anys setanta l'actuació del FEOGA-Orientació es va ampliar amb la introducció de les indemnitzacions compensatòries. Es tracta d'unes primes per als agricultors situats en zones de muntanya, en zones menys afavorides o amb un greu risc de despoblament. Aquesta mesura, que té un caire social significatiu, va suposar que per primera vegada s'abandonava el plantejament horitzontal i s'adoptava una actuació variable en les diverses zones geogràfiques europees. S'acceptava, de fet, que les problemàtiques de les explotacions agràries no eren les mateixes al llarg del continent, que hi havia zones on calia compensar els agricultors que realitzaven l'activitat agrària en condicions adverses. La Comissió va establir uns màxims i uns mínims, però cada país va decidir la quantia que es repartiria. Les indemnitzacions compensatòries van suposar una altra novetat en constituir, de fet, el primer instrument comunitari d'ajuda directa a les rendes.

L'any 1977 es va adoptar un reglament d'ajudes encaminades a millorar la comercialització i la transformació dels productes agraris (Reglament 355/1977). Es tractava d'aconseguir incrementar el valor afegit incorporat en els productes agraris pels agricultors amb la consegüent millora de les rendes. Les cooperatives i les empreses transformadores han estat les grans beneficiades d'aquestes ajudes.

Aquest reglament suposava acceptar que l'eficiència de les explotacions no sols es millorava gràcies a l'enfortiment de les estructures internes sinó que calia intervenir externament en l'àmbit de la comercialització i de la transformació. La política d'estructures ampliava el seu marc d'intervenció.

A finals dels anys setanta, i com a resultat de les ampliacions de la Comunitat Europea, es van definir actuacions compensatòries per a les zones rurals més amenaçades per la futura competència dels nous membres. Els programes integrats mediterranis orientats a certes zones de França, Itàlia i Grècia van inaugurar les actuacions encaminades a un desenvolupament rural integrat des de l'àmbit de la política estructural.

A partir de 1985, s'aprecien canvis de molta importància que estan d'acord amb les modificacions que s'introdueixen en la política de preus i

de mercats. La política d'estructures incorporà nous àmbits per facilitar l'assoliment dels nous objectius de la PAC i intentà fer menys traumàtiques les repercussions que es creia que tindrien el canvis adoptats en les organitzacions comunes de mercat (OCM).

El Reglament 797/1985, anomenat molt sovint «Reglament eficàcia», i la seva modificació posterior el 1991 (Reglament 2328/1991) és la plasmació d'aquests canvis. Aquest reglament és de gran amplitud i va integrar les actuacions anteriors en l'àmbit de la modernització i millora de l'eficiència, així com les indemnitzacions compensatòries, les jubilacions anticipades i les actuacions de formació i de qualificació. Però, a més a més, s'introduïren ajudes per a projectes turístics i artesanals en les explotacions, ajudes per a actuacions forestals i ajudes a zones ambientalment sensibles. Aquestes es van completar l'any 1991 amb ajudes per a l'extensificació, per a la retirada de terres de la producció, ajuts per a la reconversió de conreus no excedentaris i ajuts directes a les rendes. De fet, es tractava d'un grup de mesures d'acompanyament a la introducció dels estabilitzadors.

Així mateix, les ajudes a la comercialització i a la transformació de productes agraris van patir lleugeres modificacions.

En conseqüència, des de la meitat dels anys vuitanta s'aprecien clarament diversos àmbits en la política d'estructures:

- Una vessant positiva o de manteniment de la política d'estructures clàssica. Comprèn les ajudes a la inversió, a l'establiment de joves agricultors, a la millora de la comercialització, etc. i manté el seu esperit original, malgrat que es diu que tots els projectes de millora de les explotacions no poden comportar teòricament un increment de la capacitat productiva, i, per tant, cal posar l'èmfasi en la disminució de costos, la millora de la qualitat i la incorporació de productes no excedentaris (Rosell i Viladomiu, 1995).
- Una vessant negativa o limitadora de l'activitat que ajudi a controlar l'augment dels excedents. Ajudes per fomentar la reconversió productiva, l'extensificació agrària, la retirada de terres, l'ajuda per a la jubilació anticipada i les ajudes per a l'acció forestal.
- Una vessant estimuladora del desenvolupament rural al marge de la producció agrària. Subvencions per a projectes turístics i d'artesanía que facilitin la pluriactivitat dins les explotacions i la diversificació de l'activitat.
- Una vessant de sosteniment directe de la renda, mitjançant pagaments directes. Indemnitzacions compensatòries en zones menys afavorides i la introducció d'ajuts directes a la renda.
- Una vessant d'actuacions agroambientals, a partir de la definició

de zones ambientalment sensibles i l'establiment de programes voluntaris per als agricultors que incorporin pràctiques respectuoses amb el medi.

Molts dels països membre no van arribar a posar en funcionament la totalitat de les mesures i algunes van tenir repercussions molt limitades. S'estima que la retirada de terres –adoptada en quasi tots els països– va afectar poc més del 2 % de la superfície agrària útil (SAU) i, a més a més, es van treure de la producció les terres menys productives (Barceló *et al.*, 1995). L'extensificació es va fer de manera experimental i les ajudes a la renda s'aplicaren solament a tres Estats membre. Les jubilacions anticipades van tenir també poca acceptació en aquells anys.

Les noves mesures, encara que van tenir uns efectes petits en la moderació de les repercussions del canvi de la política de preus, van servir per experimentar noves formes d'intervenció. Aquesta experiència es va recollir en la reforma de 1992.

3. LA REFORMA DELS FONS ESTRUCTURALS DE 1989. INTEGRACIÓ DELS TRES FONS I ENFORTIMENT DEL PLANTEJAMENT DE DESENVOLUPAMENT RURAL

Amb la publicació de l'anomenat «llibre verd» (Perspectives de la PAC), el 1985 s'establiren les bases teòriques d'un plantejament que prioritzés l'enfocament del desenvolupament rural integrat i limités la importància de l'agricultura com a eix vertebrador del món rural. Amb la reforma dels fons estructurals, quatre anys més tard, aquestes idees es traduïren en intervencions concretes.

L'experiència de les operacions integrades de desenvolupament (Rosell i Viladomiu, 1989), però, sobretot, la preparació del Mercat Únic i la necessitat d'enfortir la cohesió econòmica i social europea van comportar una reconsideració del paper que feien els fons comunitaris amb finalitats estructurals. D'aquesta manera, s'aprova una reforma encaminada a concentrar les intervencions en uns pocs objectius i zones geogràfiques, al mateix temps que s'aprova un important increment de les dotacions pressupostàries.

El FEOGA-Orientació intervindrà, junt amb la resta dels fons, en les zones de l'objectiu núm. 1 –adaptació econòmica de les zones amb retard en el desenvolupament– i en l'objectiu núm. 5. Aquest queda dividit en l'objectiu 5a: adaptació de les estructures agràries –on intervé en exclusiva el FEOGA-Orientació– i en l'objectiu 5b: diversificació econòmica i foment del desenvolupament rural.

L'objectiu 5a inclou fonamentalment les mesures horitzontals de la política d'estructures tradicional i actua, en conseqüència, en la totalitat dels territoris de la Comunitat. Les zones beneficiàries de l'objectiu 5b són aquelles que tenen un elevat percentatge d'ocupació agrària en l'ocupació total, un baix nivell de renda agrària i/o un baix nivell de PIB *per capita*.

Tant l'objectiu núm. 1 com el núm. 5b permeten el finançament d'una àmplia gamma d'activitats i concedeixen una àmplia autonomia als Estats Membre per determinar les accions i els projectes que s'han de realitzar en cada zona.

Amb la reforma es va modular el cofinançament comunitari, de manera que la Comunitat n'assumeix el 75 % en les regions objectiu núm. 1 i el 50 %, en la resta.

Des de la reforma, els fons estructurals han anat guanyant pes en el pressupost comunitari. El FEOGA-Orientació, que fins a finals dels anys vuitanta no havia aconseguit superar el 4 % dels recursos del FEOGA-Garantia, supera el 8 % i, tenint en compte els tres fons.—Fons Europeu per al Desenvolupament Regional (FEDER), Fons Social Europeu (FSE) i FEOGA-Orientació—conjuntament, la seva participació s'apropa al 30 % en els últims pressupostos. Tot i així, cal remarcar la gran diferència que existeix en el volum de recursos d'ambdues seccions del FEOGA, deixant clar que l'àmbit d'orientació o estructural continua essent el germà pobre.

L'actuació de la política d'estructures agràries queda reforçada amb les intervencions cofinançades que en el món rural s'han anat fent com a conseqüència dels objectius territorials núm. 1 i núm. 5b i dels de formació, impulsats des de l'objectiu núm. 3 i 4.

4. LA REFORMA DE LA PAC DE 1992

La reforma de 1992 afecta les OCM principals i s'orienta a disminuir els preus de garantia compensant els agricultors mitjançant pagaments directes i obligant-los a retirar del conreu una part de les seves terres. D'aquesta manera s'introdueix un canvi en la forma de protecció, que ja no opera per via dels preus i la intervenció de mercat, sinó mitjançant unes ajudes directes per hectàrea, per animal, per arbre, etc. Aquesta intervenció és, de fet, cada vegada més propera als plantejaments de la política d'estructures, encara que les ajudes són, en realitat, compensacions i no pretenen afavorir l'adequació de les explotacions (Viladomiu, 1994).

La proposta inicial del comissari Macsharry incorporava moltes matisacions estructurals (modulació i sostres), però la reforma es va limitar als

aspectes compensadors i, com a tal, es tracta de compensar més a qui en l'antic sistema rebia més i, per tant, aquells que tenien estructures productives més eficients des del punt de vista de la seva productivitat. Per tant, la reforma preveu les diferències estructurals, però no amb la pretensió de corregir-les o millorar-les, sinó com a reconeixement d'un estatus i d'uns drets adquirits.

Les mesures d'acompanyament que s'aprovaren conjuntament amb les modificacions de les OCM més significatives tenen un plantejament estructural directe. Passem a analitzar-les detalladament.

5. LES MESURES ESTRUCTURALS D'ACOMPANYAMENT

Les modificacions introduïdes els anys vuitanta en les actuacions estructurals van constituir l'arrel de les mesures d'acompanyament que passem a comentar. Van ser, malgrat tot, modificacions incompletes i van tenir, en molts casos, una vigència tan curta que no van poder donar resultats reals.

Abans d'entrar en les mesures d'acompanyament de 1992, assenyalem que el finançament es realitza pel FEOGA-Garantia en règim de cofinançament, i és un fet sorprenent, ja que es tracta d'un trencament de les normes tradicionals. Aquesta secció havia finançat sempre en exclusiva. A més a més, es tracta d'actuacions, com veurem seguidament, que corresponen a les finançades tradicionalment per la secció d'Orientació.

D'aquesta manera, el FEOGA cofinança el 75 % en les zones objectiu núm. 1 i el 50 %, en la resta de les mesures d'acompanyament. Aquestes van donar lloc a tres reglaments: el 2078/1992 de protecció del medi ambient, el 2079/1992 corresponent a la jubilació anticipada i el 2080/1992 de reforestació.

El primer és el més nou, malgrat que es pot considerar com la continuació de les intervencions en zones ambientalment sensibles abans esmentades, i suposa reconèixer el paper de l'agricultor com a conservador del medi natural i del paisatge. Es tracta d'acords voluntaris entre els agricultors i l'Administració, d'una cobertura normalment de cinc anys, pels quals els agricultors es comprometen a la realització d'una sèrie de tasques a canvi d'unes primes (per ha o per animal) (Viladomiu i Rosell, 1989).

Atès que les problemàtiques mediambientals són molt diferents en el conjunt dels territoris europeus, es permet una àmplia autonomia en els governs per definir els seus programes d'actuació, que poden ser zonals o horitzontals, però és obligada la seva posada en funcionament.

El procés d'implementació d'aquest reglament s'està fent amb molta lentitud en la majoria dels països. A Espanya, quan s'havia sobrepassat més de la meitat del període de vigència, a finals del 1995, solament tres programes havien comportat despesa (MAPA, 1996).

A les dificultats pressupostàries de molts Estats membre s'ha afegit una complexitat administrativa i una escassa priorització d'aquestes actuacions en les agendes de moltes administracions. En molts programes –els que funcionen a Espanya en són un exemple– preval una utilització dels recursos agroambientals com a pal·liatiu de la caiguda dels ingressos més que com una forma d'experimentació i recerca de models de producció agrària més adients a les exigències del medi.

A més a més, sota la denominació *conservació, protecció i millora ambiental* s'ha anat acceptant la inclusió d'un nombre molt ampli d'elements que, de fet, possibiliten la retribució per qualsevol concepte. Així, es pot prioritzar pel sol fet de no acollir-se a l'abandonament (cas d'alguns programes asturians), per raons paisatgístiques (en un sentit molt ampli), per mantenir certs conreus (que sempre s'havien anat fent). Aquest plantejament està comportant que els països membre utilitzin els programes agroambientals molt sovint per compensar caigudes d'ingressos i pal·liar protestes, i que siguin aquests programes els que tenen més gran nombre de beneficiaris, ja que de fet no suposen canvis significatius en les pràctiques tradicionals.

El reglament de jubilació anticipada és una continuació de les mesures que sobre aquest tema han existit pràcticament des de l'inici de la política d'estructures. Es tracta de facilitar alhora els requisits de sortida dels majors de cinquanta-cinc anys, tant dels propietaris com dels treballadors, i els d'accés.

A més d'incentivar el reemplaçament generacional, la mesura s'orienta a facilitar la retirada de la producció de superfícies que poden acollir-se al Reglament 2080/1992. Potser el canvi més important prové del fet que aquesta ajuda pot compatibilitzar-se amb d'altres (reforestació, abandonament de la producció de certs productes –llet, etc.), de manera que arribi a ser molt més atractiva que anteriorment.

Finalment, amb el Reglament 2080/1992 es donen ajudes per fomentar inversions forestals en explotacions agràries i accions de desenvolupament dels boscos a les zones rurals. Funciona en règim de primes anuals. L'objectiu és millorar la rendibilitat de la producció forestal i estimular la retirada de la producció de superfícies conreades amb la corresponent disminució de la producció i dels excedents.

Les mesures d'acompanyament de la reforma reafirmen les vessants agroambientals i les restrictives o negatives de la política d'estructures a les quals fèiem referència abans.

6. EL DESENVOLUPAMENT RURAL: NOVES INICIATIVES

Les intervencions estructurals comunitàries en benefici del món rural, a més a més dels programes derivats dels objectius de la reforma dels tres fons estructurals, es realitzen mitjançant les iniciatives comunitàries. Dins d'aquestes destaca la Iniciativa Leader.

La Iniciativa Leader parteix d'un enfocament integrat de caràcter local i autòcton i es gestionada per grups d'acció local específicament constituïts amb l'objectiu de dur a terme una estratègia que prèviament han dissenyat. Afecten zones relativament reduïdes geogràficament que no han de respondre a cap delimitació administrativa existent. Els grups tenen l'obligació de realitzar tasques de dinamització socioeconòmica i les accions subvencionables són molt àmplies i afecten a totes les activitats, les infraestructures i els serveis considerats prioritaris. Poden incloure també accions de formació, estudis i promoció de les zones. El grup d'acció local té una forta autonomia per determinar els criteris de selecció dels projectes als quals s'ha de donar suport.

En aquest moment, la Iniciativa Leader II (1994-1999) es troba en funcionament i, a diferència de la seva antecessora (Iniciativa Leader I), pretén prioritzar la mobilització de la iniciativa privada i posar més èmfasi en actuacions de millora ambiental.

Dels resultats coneguts fins ara, destaca la gran importància de les accions turístiques com a receptores dels beneficis de la Iniciativa Leader. El turisme rural –així com l'agroturisme, és a dir, dins les explotacions agràries mateixes– està adquirint grans dimensions en moltes de les zones rurals europees. El turisme s'ha anat convertint en un nou eix d'integració econòmica del món rural. El turisme, emperò, no és una activitat susceptible de desenvolupar-se en tots els medis rurals a un nivell suficient per modificar-ne significativament l'estructura (Etxezarreta, 1988).

Els programes Leader també són útils per apreciar la riquesa d'iniciatives que estan apareixent en el món rural i que sovint només tenen una relació molt llunyana amb les activitats tradicionals agràries. El desenvolupament de les tecnologies de la comunicació, la millora dels transports i la difícil inserció de la gent jove en el mercat de treball urbà estan facilitant l'aparició de petites iniciatives de temàtiques molt àmplies.

7. NOVA POLÍTICA D'ESTRUCTURES AGRÀRIES O POLÍTICA DE DESENVOLUPAMENT RURAL

La política d'estructures agràries ha anat canviant al llarg del temps. Hem vist com d'un plantejament orientat a facilitar la modernització i millorar l'eficiència hem passat a una intervenció complexa on és possible distingir àmbits ben diferents: limitar l'activitat productiva, facilitar la diversificació de l'activitat i dels ingressos de les famílies agràries, millorar les rendes mitjançant pagaments directes, retribuir l'activitat dels agricultors com a conservadors del medi, etc. La política d'estructures s'ha anat adaptant d'aquesta manera al context general de l'agricultura europea i als plantejaments teòrics en voga. D'aquesta manera, sota una intervenció estructural s'hi han anat incloent objectius socials, de desenvolupament territorial, de millora ambiental, etc.

L'ampli camp que recull avui la política d'estructures demostra, segons el nostre entendre, el desdibuixament de les fronteres que tradicionalment separaven les intervencions públiques en el món agrari i la dificultat que existeix per determinar el model cap on es vol conduir l'agricultura europea. Accions positives coexisteixen amb accions negatives; accions limitadores, amb accions expansionistes; accions conservadores, amb accions «desenvolupadores». Accions pròpies del sector agrari, amb accions de turisme. Accions relatives directament a les explotacions agràries, amb accions corresponents al medi en què actuen.

I aquest caos només es pot ordenar, segons la nostra opinió, en el marc de la recerca d'un desenvolupament rural integrat que sobrepassi completament les fronteres que va definir en el seu moment la política d'estructures agràries –l'explotació i les activitats agràries. La política d'estructures constitueix així una part de les polítiques de desenvolupament rural. Sols així es podran facilitar solucions més coherents, més eficaces i concretes en els diferents entorns rurals europeus on s'aplica. És a dir, els nous objectius de la política han d'orientar-se no sols a adaptar les explotacions agràries, sinó, i sobretot, a facilitar que el món rural pugui beneficiar-se del nou context i aconseguir-ne el desenvolupament.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ, J. V. [et al.] (1995). «Organización económica de la agricultura española. Adaptación de la agricultura española a la normativa de la UE». *Fundación Alfonso Martín Escudero*.
- ETXEZARRETA, M. [comp.] (1988). «El desarrollo rural integrado». *Serie Estudios*. MAPA.
- ETXEZARRETA, M.; ROSELL, J.; VILADOMIU, L. (1989). «El planteamiento del proteccionismo agrario y la política de estructuras». *Información Comercial Española*, (febrer).
- ETXEZARRETA, M. [et al.] (1995). «La agricultura familiar frente a la nueva política agraria comunitaria». *Serie Estudios*. MAPA.
- LAMO DE ESPINOSA, J. (1991). «Reflexiones críticas sobre la nueva PAC». *Revista de estudios agro-sociales*, núm. 156, p. 67-83.
- LÓPEZ, S.; CANTALEJO, J. (1996). «1983-1995: Trece años de mudanza en la agricultura española». *El Boletín*, núm. 31 (febrer). MAPA.
- MAPA (1996). *La agricultura y la pesca española de 1995*. Madrid.
- MASSOT, A. (1994). «El sector agroalimentari català, entre el mercat únic i la nova política agrícola comuna arran de l'acord del GATT». Banca Catalana. *Revista Econòmica*, núm. 102 (març-juny).
- MASSOT, A. (1995). «El sector agroalimentario Español en la Comunidad (1986-1995)». *Noticias de la Unión Europea*, núm. 125 (juny). CISS.
- OREJA, M. (1995). «Diez años de política agraria común. Balance de una década». *El Boletín*, núm. 25 (juliol-agost). MAPA.
- ROSELL, J.; VILADOMIU, L. (1989). «El enfoque integrado en la aplicación de los Fondos Estructurales». *Cuadernos de la Comunidad Murciana*, núm. 2 (gener-abril).
- SUMPSI, J. M. (1995). «Situación actual de la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 62, p. 172-187.
- TIO, C. (1991). «La reforma de la PAC desde la perspectiva de las agriculturas del sur de la CEE». *Revista de Estudios agrosociales*, núm. 156, p 41-66.
- (1995). «El asentamiento europeo de la agricultura española». *El Boletín*, núm. 25. (juliol-agost). MAPA.
- VILADOMIU, L. (1994) «Diez años de reforma de la política agraria comunitaria». *Agricultura y Sociedad*, núm. 70 (gener-març).